

AHMET VE SELMA RIZA KARDEŞLER’DE TOPLUM, KADIN VE AİLE ELEŞTİRİSİ

Criticism of Society Women and Family in Ahmet and Selma Rıza Siblings

Nebahat YUSOĞLU*

Öz

19. yüzyılın sonlarına doğru kadının aile ve toplum içindeki konumuna dair düşünce geliştiren fikir insanlarından birisi de Ahmet Rıza’dır. Kontrollü bir değişime inanan Ahmet Rıza, Osmanlı kadınının Batılı hemcinsleri gibi erkeklerle eşit şekilde sorumluluk üstlenip onlarla mücadele etmesini doğru bulmaz. Bu sorumluluklar altında Batılı kadının ezildiğini düşündüğünden Osmanlı kadınının daha çok eğitim ve aile içinde söz hakkı elde etmesi gerektiğine inanır. Onun bu düşüncelerini daha sonra kız kardeşi Selma Rıza, gerçek hayattan sahnelerle kurguladığı *Uhuvvet* adlı romanında somutlaştırır. Biri düşünce insanı ve siyasetçi diğeri ise sosyolog ve sanatçı olan bu iki kardeşin eserlerinde savundukları düşünceleri göz önüne aldığımızda iki kardeşin pek çok yönden benzer düşüncelere sahip olmalarına rağmen kadının çalışması ve bireyselleşmesi konusunda farklı düşündüklerini görürüz. Bu çalışmanın amacı bir düşünce adamının toplumun iyiliği ve düzeni için ortaya koyduğu fikirlerin, bizzat en yakın takipçisi, kız kardeşi Selma Rıza tarafından nasıl yorumlandığını ortaya koyarak “kadının bireyselleşmesi” konusunda kadın ve erkek düşünürlerin birbirlerinden nasıl farklı bir sonuca ulaştıklarını ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Rıza, Selma Rıza, toplum, aile, kadın.

ABSTRACT

Towards the end of the 19th century, one of the intellectuals who developed ideas about the position of women within the family and society was Ahmet Rıza. Believing in controlled change, Ahmet Rıza did not consider it appropriate for Ottoman women to assume responsibilities on an equal footing with men and to compete with them, as their Western counterparts did. He thought that Western women were overwhelmed by these responsibilities and, therefore, believed that Ottoman women should primarily gain more access to education and have a greater voice within the family. His ideas were later concretized by his sister, Selma Rıza, in her novel *Uhuvvet*, in which she depicted real-life scenes. When we examine the works of these two siblings—one a thinker and politician, the other a sociologist and artist—it becomes evident that despite sharing many similar views, they differed in their perspectives on

* Dr., Araştırmacı-yazar. İstanbul/Türkiye. E-posta: nebahatyusoglu@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7197-8952.

women's employment and individualization. The aim of this study is to explore how the ideas of a male intellectual, formulated for the welfare and order of society, were interpreted by his closest follower, his sister Selma Rıza. In doing so, it seeks to reveal how male and female thinkers reached different conclusions regarding the concept of "women's individualization."

Keywords: Ahmet Rıza, Selma Rıza, society, family, women.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca savaştığı Avrupalılara yakınlaşarak onların yaşam şeklini benimsemesi isteğinden sonra halledilmesi en güç meselelerden birisi "kadın" konusu olmuştur. İdeal bir "erkek" tasavvurunun olmadığı bir toplumda sürekli ideal "kadın" üzerine fikir yürütülmesi şüphesiz ironiktir. Konunun bir yandan insani ve sosyal ilişkiler bağlamında kural konmaya en az müsait bir yönünün olması diğer yandan toplumu yönetmek isteyen din ve devlet gibi kurumların sürekli bu konu üzerinde fikir beyan etmeleri sonucunda farklı kesimlerin farklı tipte kadın modelleri ortaya koydukları görülür. Modernleşme çabalarının sıradan insanın hayatı içerisinde kendisini iyiden iyiye gösterdiği Tanzimat döneminde de kadının nasıl eğitileceği, ne giyeceği, ne şekilde eğleneceği, kimlerle görüşeceği gibi sosyal normların yanında kadın hakları gibi konular üzerinde de ciddi ciddi düşünüldüğünü görürüz. Kadın konusuna dair fikir üreten aydınlardan birisi de Ahmet Rıza'dır. (1858-1930) Jön Türkler'in önde gelen isimlerinden ve İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucuları arasında kabul edilen Ahmet Rıza, on dokuz yıl kaldığı Paris'te *Meşveret* ve *Mechveret Supplément Français*'i neredeyse tek başına çıkaran, II. Abdülhamid döneminin siyasi politikalarıyla mücadele eden kararlı bir 19. yüzyıl aydınıdır.

1858 yılında İstanbul'da doğan Ahmet Rıza, 1883 yılında Paris'e ziraat eğitimi almak için gitmiştir. Paris'te Grignon Ziraat Mektebi'nde tarım eğitimi gördükten sonra babasının ölümü üzerine yurda geri dönmüş ve bir süre Bursa'da Maarif müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Görevi sırasında eğitim konusunda II. Abdülhamid'e bir layiha sunmuştur. Bu yıllarda bile kadınlar konusunda hassas olan Ahmet Rıza, bu layihada Bursa'da erkeklere özgü 23 ilkokul ve bu okullarda 1200 öğrenci olmasına rağmen kız çocuklarının hemen hemen hiç okula gönderilmediklerine ve eğitimlerine evlerinde, özel derslerle ve programsız bir şekilde devam ettiklerini belirterek bu konuya dikkat çekmiştir (Sarı, 2004: 98). 1887 yılında İstanbul'da Auguste Comte hakkında yazılmış bir kitap ile pozitivizmle tanışan Ahmet Rıza, 1889'da ikinci kez Paris'e gittiği zaman Sorbonne Üniversitesi'nde "tarih-i tabii" derslerine

devam ederek düşüncelerini olgunlaştırır. Paris'te ikinci kaldığı dönemde pozitivistlere iyice alaka duyan Ahmet Rıza, kendisini siyasi ve politik mücadelesine adar.

Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında neden zayıf düştüğünü Paris'te kaldığı yıllar boyunca çözümlenmeye çalışan Ahmet Rıza, ulaştığı sonuçları *Vazife ve Mesuliyet* adlı bir yayın serisinde paylaşarak Osmanlı kamuoyunu görüşleri ile biçimlendirmeye çalışmıştır. O dönemde II. Abdülhamid yönetiminin bir türlü onu düşüncelerinden vazgeçirememesi Ahmet Rıza'yı, Jön Türkler ve siyasi uzantısı olan İttihat ve Terakki Partisi taraftarları arasında kahramanlaştırmış ve onlar tarafından çok büyük bir saygı görmesine sebep olmuştur. Auguste Comte'un yakın takipçisi olan ve onun hem pozitivist düşüncelerinden hem de toplum ve kadın görüşlerinden etkilenen Ahmet Rıza, bu düşüncelerini "*Ordre et progrès*" (Nizam ve Terakki) prensipleri çerçevesinde takipçileriyle paylaşır. Ancak Comte'un "insanlık dini" ideali Ahmet Rıza'da yerini "devlete ve vatana" sadakate bırakır:

Comte'un "insanlık dini" adı altında geliştirdiği evrensel sistem, Maurras'ta düzeni sağlayacak kurumlar olan aile, devlet ve vatan gibi birlikliklerin yüceltilmesi halini alacaktı. Akla değil duyguya öncelik veren pozitivism, elbette, üst birlikliklere tabi olunması istenen bir sistem için en doğru adres olacaktı. İnsanlığın hizmet için geliştirilen "Sübjektif Sentez" şimdi, devlete, millete ve aileye tabiyeti yücelten bir yaklaşımın elinde yeniden hayat buldu. Ancak bu sentezin uygulanacağı alanın ölçüğü artık insanlık değildi. İnsanları bir araya getiren en büyük bağ burada da millet ve devlet olmaktaydı. Soyut insanlık yerine somut anlamda insanlık olan vatan ve millet geçmeliydi. Ahmed Rıza Bey de Maurras gibi kolektif bağlara büyük bir önem vermekteydi. Saltanat, din, ordu ve aile (kadın) onun üzerinde dikkatle durduğu konular arasındaydı. İnsanlık dininden umudunu kestiği için Türkleşmiş bir İslami birlik onun yeni hedefi haline geldi. Bir din gibi telakki edilen insanlık dini yerine devlete sadakat yüceltilmeliydi (Dursun, 2009: 95).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yurda dönen Ahmet Rıza, her ne kadar bir kahraman gibi karşılanarak Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmişse de sonraki günlerde prensiplerine bağlı, şiddet karşıtı kişiliği ve kalabalıkları ateşleyecek pragmatik bir lider özelliği gösterememesi sebebiyle bir kenara çekilmek zorunda bırakılmıştır. Tüm bunlara rağmen onun düşüncelerinin ölümünden sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu

arasında yeşerdiği ve yeni devletin özellikle kadın ve inkılaplar hususundaki görüşlerinden bazılarını hayata geçirdiği görülür.

1. Ahmed Rıza'da Kadın ve Aile Meselesi

Ahmet Rıza, kadın meselesi ile ilgili olarak farkındalığının Paris'te arttığını şu satırlarla anlatır:

Memleketin en büyük ihtiyacı aile teşkilatı, aile düzenidir. Bu da kadınların öğretim ve eğitimleriyle olacaktır. Ben bu gerçeğe daha Paris'te milli kütüphanede çalışırken vakif olmuştum. 31 Mart Olayı bu anlamdaki teşebbüssüme ilk darbeyi vurdu. Softaların hücumunu pek tabii buldum. Kadını esir gibi kullanmak isteyenler, kızların öğretim ve eğitimlerine, serbestliklerine razı olmazlar. Teşebbüsümün lehinde söz söyleyen, makale yazan pek azdı. Hatta kadınlardan bile lehte yazan bulunmadı (1988: 33).

Bu düşünceyle kaleme aldığı *Vazife ve Mesuliyet* serisinin üçüncü kitabı, *Kadın* adlı kısa risalede, kadın hakları ve kadın eğitimi gibi konulardaki düşüncelerini özellikle günlük hayat içerisindeki örneklerle somutlaştırır. Burada bir “yeniden yorumlamaya” giden Ahmet Rıza, eski değerler üzerinden kendi fikirlerini inandırıcı kılmaya çalışır:

Osmanlı elitlerinin pozitivismle -ve pozitivistlerle- olan münasebetlerinde önemli bir rol oynayan Ahmed Rıza pozitivismi parçalanmakta olan İmparatorluk için bir kurtuluş reçetesi olarak görmekte ancak bu düşünce sisteminin Osmanlılar tarafından temellük edilebilmesi için yeniden yorumlanması gerektiğine inanmaktaydı. Bu nedenle, genelde Osmanlı elitlerinin ve özelde Ahmed Rıza'nın pozitivismle olan ilişkisi, bir “yeniden yorumlama” sürecine tabidir. Kültürel antropolojinin sosyal bilimler literatürüne kazandırdığı kavramlardan olan “yeniden yorumlama” Herskovits tarafından “önceden var olan anlamların öğrenilen yeni kavramlara atfedilmesi veya edinilen yeni değerlerin eski kültürel formların anlamlarını değiştirmesi” olarak tanımlanır. Tanımından da anlaşılacağı gibi bu kavram iki yönlü işleyen bir mekanizmayı ifade eder: Pozitivizmin Osmanlı elitleri tarafından algılanışı bağlamında “yeniden yorumlama”, bir yandan pozitivist düşüncenin İslami kavramlar ışığında tabir edilmesi, diğer yandan Osmanlı-İslam siyasi kültürünün pozitivist bir bakışla yeniden okunması anlamına gelir (Kabakçı, 2014: 38).

Bu bağlamda Ahmet Rıza, “kadın” meselesinde düşüncelerine inandırıcılık katmak için dinî hükümlerden sık sık yararlanır. Ahmet Rıza, şer’î ve dinî hükümlerin kadından ve kadın haklarından yana tavır aldığını çeşitli ayet ve uygulamalarla ispat etmeye çalışırken asıl sıkıntının sonradan yerleşilen bu coğrafyada, bizden önceki Yahudi, Hristiyan gelenek ve kültürlerinden etkilenilmesi olduğunu savunur. Yazara göre miras ve şahitlik gibi bir iki konu hariç İslamiyet, kadın ile erkeği eşit görmüştür. Ancak Yahudi ve Hristiyan toplum geleneklerini zamanla benimseyen Türkler, kadınların meşru haklarını gasp etmişlerdir. Kadın, bir yandan cahil bırakılırken bir yandan da “anne”lik mevkiî küçük düşürülerek değersizleştirilmesi toplumun geri kalmasına sebep olmuştur. Ahmet Rıza, bu nedenle kadın eğitiminin ve kadının aile içindeki konumunun iyileştirilmesi gerektiğine inanmıştır.

Ahmet Rıza’ya göre bir toplumda kadının konumuyla o toplumun gelişmişliği arasında paralellik vardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nin geri kalışını kadınların ezilmesine ve cahil bırakılmasına bağlayan yazar, kadınların durumunun eğitim ve farkındalıkla düzeltilmesi gerektiğine inanır. Bunun için toplumda kadının sosyal durumunu sarsan erkeğin tahakkümü, cariyelerle evlilik ve eğitimsizlik gibi her türlü eşitliği bozan duruma cephe alarak kadın haklarını ön plana çıkarır.

Rıza’ya göre ailenin temeli kadın olduğuna göre eğitilmiş kadınların yetiştireceği çocuklardan oluşan bir toplum gerçek anlamda gelişmiş olabilir. Yazara göre kadının eğitimsiz bırakılarak hor görüldüğü ve devamlı erkek hâkimiyetinin vurgulandığı bir aile ortamında yetişen çocukların sağlıklı bir ruh haline sahip olmaları pek mümkün değildir. Bunun için öncelikle cariyelerle aile kurulmasının nasıl sakat sonuçları olduğunu bizzat tarihî örneklerden yararlanarak anlatır. Ahmet Rıza’nın da örnek aldığı Auguste Comte’un 4 Şubat 1853 tarihinde Mustafa Reşit Paşa’ya gönderdiği mektupta Reşit Paşa yönetimini överken esir pazarlarını kaldırıp, tek eşliliği getirmek istemesini özellikle ön plana çıkarması, Ahmet Rıza’nın cariyelerle evliliğe karşı olması konusundaki yaklaşımının kaynağını daha da iyi gösterir (Yüce, 2012: 2160). Yazar, bu noktada düşüncelerini somutlaştırmak için Osmanlı sarayından örnekler verir. Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükseliş devirlerinde Mal Hatun, Nilüfer Hatun, Devlet Şah Hatun gibi eğitim görmüş yabancı kadınlarla evliliğin güzel örneklerine rağmen sonraki dönemlerde bu durumun tersine dönerek Hürrem Sultan gibi kadınların ikballeri uğruna değerli devlet adamlarını ve şehzadeleri ortadan kaldırmalarından, kendi oğullarını kafes arkasında büyütme kadar devlete birçok zararlar verdiklerinden yakınır.

Kadın eğitimi konusunda kadınların da eğitim almakta isteksiz olduklarına dikkat çeken Ahmet Rıza, ayet ve hadislerden örnekler vererek ilim öğrenmenin erkek gibi kadınlara da farz olduğunu belirtir. Kadınların hacca gitmek için her türlü yola başvurduğunu ancak iş ilim öğrenmeye gelince bu konuda çaba göstermemelerini eleştirerek Rusya'daki genç kızların eğitim görmek için Avrupa'ya kaçmalarını ilim yolunda fedakârlık olarak takdir eder. Kız kardeşi Selma Rıza, ağabeyinin bu düşüncelerinin gönülden takipçisi olduğunu Paris'e kaçarak gösterecek ve orada üniversite tahsili yaparak ilk Türk kadın gazeteci unvanını alacaktır.

Meşrutiyet'in ilânı ile beraber Paris'ten İstanbul'a beraber dönen Ahmet-Selma Rıza Kardeşler, kadın eğitimi konusundaki düşüncelerinde samimi olduklarını gösterirler ve "İnas Sultanî Mektebi" adıyla bir kız okulu açmak isterler. Hatta bu okul için bir piyango düzenlenmesi bile Meclis-i Mebusan'a bildirilir. Mimarlığını Mimar Vedat'ın (Tek) yapacağı bu okul fikrini gönülden destekleyen Tefik Fikret "Bir Kız Mektebi İçin" (2006: 90) adlı şiiri yayınlamakla sevincini ortaya koyarsa da 31 Mart Vakası'yla beraber bu teşebbüs yarım kalır. Nitekim Ahmet Rıza, bu tepkileri "31 Mart vakasında Meclis'i basan ve kürsü riyasete çıkararak mebuslara hitaben 'Ahmed Rıza kız mektebi açacak, Fransızca tedrisatla kızlarımızı gavur edecek' diyen Vahdeti gibi softalar Sultani-i inasın aleyhinde bulunmuşlardı." (Malkoç, 2007: 112-113) sözleriyle dile getirir.

Ahmet Rıza'nın eğitime bu kadar çok önem vermesinin sebebi yine bireyin devlete ve topluma hizmet ve sadakat düşüncesine dayanır: "Eğitim, A. Rıza için hümanist anlamda insanın kendi kendini bulmasına yarayacak bir araç değil, bireye toplum içindeki görevlerinin nelerden ibaret olduğunu gösterecek bir araçtı." (Güven, 1998: 152). Bu bağlamda Ahmet Rıza'nın hürriyet anlayışı da ferdin keyfî hareket etme özgürlüğü anlamına gelmez. O, hürriyeti kişinin kendini ilimle ve iyi ahlakla yetiştirerek topluma faydalı bir birey olması hakkını elde etmesi olarak görür. Bu bağlamda ona göre kadınlar için hürriyet kavramı da toplumumuzda yanlış anlaşılmıştır:

Hürriyetten muradım kızı kendi keyf ve hevasına bırakmak, ailesine, vatanına, insaniyete karşı her türlü kayıttan, vazifeden âzâde kılmak değildir. Bu nevi hürriyet bizde bugün mevcuttur. Hürriyet ilim ve hüner öğrenmek, malumatından vatani müstefit kılmak ve alehusus analık vazifesini gayet geniş ve yüksek bir zeminde bila-mânia ifa edebilmek hakkından ibarettir (*Kadın*, 38-39).

Ahmet Rıza, sınırsız ve ahlaksız hürriyetten hoşlanmadığı gibi bunun acı sonuçlarının kadınların hayatında ne tür acılara yol açtığını da bizzat tanıdığı Batılı kadınların hayatları üzerinden anlatır. Hürriyet istediği için sorumluluk almak zorunda kalan Batılı kadın, erkeklerle rekabet etmek zorunda kalmış ve bu yolda çok zor şartlarda ağır işlerde ezilmiştir. Ahmet Rıza, bizde Batılı kadınların durumlarını beğenenlerin oralardaki kadınların gerçek halini bilmediklerini düşünerek kadınların mecbur kalmadıkça çalışmamaları gerektiğini savunur. Bu düşünceleri daha sonra onun kadın hakları konusunda en çok eleştirileceği konulardan birisi olacaktır.

2. Selma Rıza ve *Uhuvvet* Romanında Kadın ve Aile Eleştirisi

İlk Türk kadın yazarlarımızdan olan Selma Rıza (Feraceli) (1872-1931) Ahmet Rıza'nın en küçük kardeşidir. Paris'te çıkan gazetelerdeki haberlerden öğrendiğimize göre 1900 yılında (Timuroğlu, 2020: 132), ağabeyi Ahmet Rıza'nın yanına Paris'e kaçan Selma Rıza, burada Sorbonne Üniversitesi'nde eğitim gördükten sonra Fransızca *Mechveret*, Türkçe *Şûrâ-yı Ümmet* Gazetelerinde yayınladığı yazıları ile ilk Türk kadın gazeteci olarak tanınmıştır. İttihat ve Terakki Partisi'nin bilinen ilk kadın üyesi olan Selma Rıza (Aydın, 2020:133-141), 1900 yılında Paris'te toplanan Uluslararası Kadın Kongresi'ne katılarak Uluslararası Kadınlar Konseyi'nin, "International Council of Women (ICW)", şube açmamış olduğu ülkelerden sorumlu başkan yardımcılığını üstlenmiştir. (Timuroğlu, 2020: 129) Selma Rıza, II. Meşrutiyet'in ilânı ile ağabeyi Ahmet Rıza ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kuruculuğunu ve beş yıl genel sekreterliğini yapmıştır. *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Kadınlar Dünyası* adlı gazetelerde yazılar yazan Selma Rıza, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan mandacılığına karşı çıkan yazıları ile dikkat çekmiştir. Selma Rıza, Cumhuriyet'in ilânından sonra sessiz sakin bir hayat yaşamış, 1931 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Taha Toros her ne kadar Selma Rıza'nın 1899 yılından itibaren kadın konusuna ilgi duyduğunu ve bu konudaki çalışmaları ile yerli yabancı birçok kişinin takdirini kazandığını ifade ederse de Selma Rıza'nın kadın konusu ile çok küçük yaşlardan itibaren ilgilendiğini *Uhuvvet*¹ romanında savunduğu düşüncelerinden anlayabiliriz (Toros, 1994: 62). 27 Nisan 1892'de yazmaya başladığı ve 3 Şubat 1893'te bitirdiğini kaydettiği *Uhuvvet*'in girişinde "Halka

¹ Selma Rıza, romanının müellif yazmasının giriş bölümüne "Makriköyü fi 15 Nisan 1308/27 Nisan 1892 Pazartesi- 8 Bahar-ı Sani 1270" yazarak eserini 1892 yılında yazmaya başladığını belirtmiş, eserinin sonuna ise "Makriköyü fi 22 Kanunisanı 1308/ 3 Şubat 1893 Cuma" tarihini attığı için eserin yazım tarihini, bitiş tarihi olan 1893 olarak kabul ediyoruz.

yananmak, namını teşhir etmek maksadıyla değil ihvanıma bir yadigâr olmak üzere yazılmıştır.” (1893: 1) sözleri ile bu romanı kardeşleri² gibi gördüğü okuyucuları için yazdığını ifade eden yazar, romanın birinci cildinde Osmanlı aile yapısında kadının düşük statüsünü ve değersizliğini, üst düzey bir Tanzimat dönemi ailesinin hikâyesi üzerinden dile getirir. Eserin ikinci cildinde ise kadınların bu anlayışa karşı kendilerini kurtarabilmesinin çaresini ideal bir kadın kahraman üzerinden anlatmaya çalışır. *Uhuvvet*'i yazdığında henüz yirmi yaşında olan Selma Rıza, her ne kadar iyi bir eğitime sahip olsa da onun, devrindeki erkek yazarlardan farklı olarak kadının aile içinde değersizleştirilmesine, cariyelik ve çok eşlilik gibi konulara kesin tavır alarak bu konuları okuyucularına anlatma cesareti gerçekten sıra dışıdır. Romanın kadın konusundaki tezini göz önüne alırsak Selma Rıza'nın İstanbullu bir genç kıza göre fikri açıdan oldukça yüksek bir eser yazdığını söyleyebiliriz. Gürsel Aytaç, Selma Rıza'nın romanındaki düşüncelerini, çağının ilerisinde bulur (2000: 14).

Selma Rıza'nın yaşının ve çağının ilerisindeki kadın ve aile konusundaki görüşlerini incelediğimiz zaman Ahmet Rıza'nın “kadın” konusundaki düşünceleri ile benzerlik arz etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Ahmet ve Selma Rıza'nın babası olan Ali Bey, Şura-yı Devlet azalığı gibi önemli görevlerde bulunduktan sonra 1879 yılında -Selma daha yedi yaşında iken- V. Murat'la yakınlığı dolayısıyla Konya Ilgın'a sürgün edilmiştir. Ahmet Rıza'nın anılarından anlaşıldığı kadarıyla babaları Ali Bey, 1887 yılında vefat etmiştir (Dursun, 2009: 44). Henüz on üç on dört yaşlarında iken babasını kaybetmiş olan Selma Rıza'nın hayatını fikrî yönden biçimlendirecek güçlü karakterin ağabeyi Ahmet Rıza olduğunu görürüz:

Ahmet Rıza Bey kız kardeşi Selma Rıza Hanım'a da bir kadın olarak toplumsal olaylarla ilgilenmesi konusunda destek olmuştur. Kıymetli bir mesai arkadaşı olarak gördüğü kardeşi ile Paris'te hem birlikte yaşamış hem de Selma Hanım'a eğitimi konusunda yardımcı olmuştur. Ahmet Rıza ve Selma Rıza Paris'te Monge Sokağı'nda bulunan dairede dokuz sene birlikte yaşamış aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organlarını birlikte hazırlamışlardır (Göktaş, 2019: 108).

² Gülsemin Hazer, Selma Rıza'nın *Uhuvvet* yani kardeşlik kavramı ile kadın ve erkek kardeşliğini vurguladığını düşünür: “Kardeşlik kavramına önemli bir görev yükleyen yazar, toplumdaki normalleşmeyi, kadınla erkeğin kuracağı kardeşlik ilişkisine bağlar. Kadınla erkeğin sosyal hayata eşit katılımı, aralarında aşk olmadan da kuracakları ilişkilerle sağlanacaktır.” (2011: 893).

Babalarının kaybıyla beraber hayatta yalnız kaldıklarına inanan³ Rıza ailesinin ümidi ağabey Ahmet Rıza olmuştur. Ancak o da *Uhuvvet* romanındaki Adil karakteri gibi İstanbul'da kalmamış, Paris'e gitmiş ve hürriyet mücadelesi için on dokuz yıl yurtdışında yaşamıştır. Bu açıdan romanda fikir ve eleştirileri ile varlık gösteren ancak neredeyse görünmezlik zırhına bürünmüş bir şekilde harekete geçip varlık gösteremeyen Adil'in gerçek hayattaki karşılığı Ahmet Rıza gibidir. Selma Rıza'nın ise kendisini Sabiha'nın kızı, romanının ideal kadın karakteri Meliha/Zeliha ile özdeşleştirdiğini söylemek mümkündür:

Uhuvvet, çok sayıda kahraman kadrosuna rağmen, denebilir ki asıl Meliha (Zeliha)'nın romanıdır. Bu figürün arkasında Selma Rıza'nın bulunduğu, kendisinin roman kişileri arasında en çok onunla özdeşleştiği bellidir. Meliha annesinin başına gelenleri, dönemin kadın ve evlilik konusundaki sakat görüşlerini ve hayat deneyimleri ve edindiği Avrupa eğitimi ışığı altında değerlendirir. O günlerin şartları altında yapabildiği tek şey yalnızca kendi hayatını düzenlerken dikkatli olmaktan ibarettir. İstanbul'a yerleşerek büyük bir konakta bekâr olarak yaşamaya kendini kardeşlerine adamaya kararlıdır. (...) Meliha yazarın neredeyse idealize ettiği, olgun, bilge, iyiliksever, bilgili, varlıklı, güzel bir roman kişisi. Onun şahsında belli ki kadın hakları savunuculuğunun öncüsünü yaratmak istemiştir Selma Rıza (Aytaç, 2000: 14).

Selma Rıza, romanına sosyolojik anlayışa uygun şekilde 1856 yılındaki Kırım Savaşı sonrası ülkede yaşanan değişimi anlatarak başlar. Kırım Savaşı sebebiyle şehre gelmiş olan İngiliz ve Fransız askerlerinin İstanbul havasına karıştırdıkları “rayiha-i medeniyet” yani medeniyet kokuları değişimi daha da görünür kılmıştır. Halk nazarında Avrupalılara karşı önyargılar yıkılmış, aileler çocuklarını yabancı lisan öğreten okullara vermeye başlamış, Avrupa adetleri gittikçe benimsenmeye başlanmıştır (Çekmez, 2007: 92). Selma Rıza, bu değişimin tamamen yüzeysel olduğunu bizlere Osmanlı Hanedanı ailesinin küçük bir temsilcisi sayılabilecek Merzukîzâde ailesinin hikâyesi üzerinden anlatır. Diğer Tanzimat Dönemi romanlarındaki şablona uygun olarak Merzukîzâde ailesinin de babası yoktur. Ailenin annesi Dilber Hanım Çerkez kökenli eski bir cariyedir. Küçük yaşlarda cariyeye olarak geldiği

³ Bu yalnızlık ve terk edilmişlik hissini Selma Rıza, *Uhuvvet* romanının kahramanı Sabiha'nın ağzından şu sözlerle ifade eder: “Beni rütbe, mansıp, debdebe, saltanat sahibi bir Salim Paşa kerimesi iken sevenlerin üzerimize idbâr çöküp de... Babacığım menfâda gaybubet ederek... Cihanın Salim Paşa namından ürktüğü zaman çekilecekleri hatırıma gelmezdi!” (1893: 61).

Merzukîzâde ailesinde, ailenin oğlu tarafından beğenilerek nikâh kıyılmış ve bir peri masalı kahramanı gibi köle girdiği konağa hanım olmuştur. Ancak gerek iyi eğitim alma imkânı bulamayışı gerekse de cariyelik günlerinin verdiği zayıf kalma korkusu ile ev içindeki iktidarını kaybetmek istemez ve kocasının ölümünden sonra her iki oğluna da istediğini yaptırabilmek için elinden geleni yapar. Özellikle büyük oğlu Mürşit'in kadın düşkünü olmasını kullanarak onu eğlence ve cariyelerle dolu bir hayat içerisinde şımartır. Ancak bu durum küçük oğul Adil'in hoşuna gitmez. Adil, annesinin kendisine cariyeye seçme teklifini reddederek cariyelerle doğru düzgün bir aile kurulamayacağını savunur. Eğitimli bir şehirli kızla evlenmek istediğini belirterek ana-oğul arasındaki husumetin ilk adımını atar. Dilber Hanım, oğlunun eski komşularının kızı Sabiha ile evlenmek istediğini duyunca bu duruma ses çıkarmayarak kıza görücü gider. Ancak hem Adil'e olan kızgınlığından hem de kızın güzelliği ile Mürşit'i daha kolay avucunun içine alacağını düşündüğünden Sabiha'yı Mürşit'e ister. Halayık Kamer ile beraber yazdıkları sahte mektuplarla Sabiha ile Adil'in arasını bozar. Her iki genç de sevdiğinin kendisini istemediğini düşünerek hayata küser. Sabiha, çocukluktan beri sevdiği Adil'e değil de Mürşit'e istendiğini duyunca bu işten vazgeçmek için elinden geleni yaparsa da büyükannesinin baskısıyla söz verildiği için evlenmek zorunda kalır. Son ana kadar sevdiği kızın ağabeyine istendiğini bilmeyen Adil, kendisine oynanan oyun için annesine çok kızarak Avrupa'ya sefir olarak gider ve uzun yıllar dönmez. Oğul Adil'in bir kız için kendisine küsmesine anlam veremeyen Dilber Hanım ise Sabiha'ya düşman kesilir. Oğul Mürşit'in ona deli gibi âşık olmasını da hazmedemeyerek gelinini itibarsızlaştırmak için yalıtı en güzel cariyelerle doldurur. Mürşit, başta bu duruma karşı çıksa da yavaş yavaş onun da gözü cariyelere kayar ve onlardan da çocukları olur. Bu cariyeler de Dilber Hanım'dan yüz bularak Sabiha'ya ve çocuklarına hayatı zehrederler. Sevdiği ile evlenememesine ve sevmediği bir adamla evli kalmak zorunda olmasına rağmen Sabiha'yı hayata çocukları bağlar. Onların eğitimi için babasından kalan tüm servetini harcar. On yıl sonra Adil'in Avrupa'dan dönmesi ile ana-oğul arasındaki gerginlik tekrar gün yüzüne çıkar. Adil'in kendisi ile konuşmamasını onun hâlâ Sabiha'yı sevmesine yoran Dilber Hanım, ikisi arasında bir şeyler olduğuna inanır. Adil'in İstanbul'a dönüşünden bir yıl sonra doğan Meliha'nın saç renginin Mürşit'e değil de Adil'e benzemesini bahane ederek Sabiha ile Adil'in birlikte olduğunu düşünür. Sabiha'nın kolyesinin içine Adil'in resmini yerleştirerek Sabiha ile Adil arasında gizli aşk olduğu iftirasını atar. Mürşit, kardeşi Adil'e tek bir kelime söylemezse de karısı Sabiha'yı boşar ve Adil'den olduğunu

düşündüğü kızı Meliha ile sokağa atar. Eski emektarlarının evine sığınan Sabiha uğradığı iftiranın ağırlığı ile hastalanır ölmeden önce kızı Meliha'yı Adil'e emanet eder. Adil, yalıda çevrilen dolaplardan sonra oraya dönmez. Meliha'yı alarak Beyrut'a gider. Romanın ikinci cildinde Meliha'nın Beyrut Amerikan Koleji'nde ve Paris'te üniversite eğitimi gördükten sonra amcasından kendisine kalan servetle birlikte yıllar sonra Cezayirli bir prenses olarak İstanbul'a dönüşü ve İstanbul halkının bu Cezayirli prensesin güzelliği ve zenginliği karşısında nasıl şaşkına döndüğü anlatılır. Amcası Adil'in isteğine uygun şekilde ismini Zeliha Bintü'l-Ganim olarak değiştiren Meliha, intikam almak istediği babasının ve babaannesinin öldüğünü, diğer cariyelerin çocuklarının ise iyi bir eğitim alamadıkları için ya alkole ya da sefahate düşerek perişan olduklarını görür.⁴ Kendisinin öz kardeşlerinin ise gerek anneleri Sabiha'nın erdemli değerler aşılıyarak yetiştirmesi gerekse de aldıkları iyi eğitimle hayatta mutlu ve başarılı olduklarını görür. Eserin sonunda kardeşliğin yani "Uhuvvet" in önemini belirten sözleriyle roman sona erer.

Selma Rıza'nın romanında eleştirdiği hususları şu başlıklar altında değerlendirebiliriz:

2.1. Cariyelerle Evlilik ve Çok Eşlilik

Döneminin erkek yazarlarının eleştirmekten geri durdukları çok eşlilik ve cariyelerle evlilik konusunda Selma Rıza, romanında daha açık bir duruş sergiler.⁵ Yazar, aile içinde çok sosliliğin çocuklara zarar vereceğine ve kadınla erkeğin eşit şart ve haklarda yaşaması gerektiğine inandığı için çok eşliliğe karşıdır. Kadının aile içindeki saygınlığını koruyabilmesi ve değer görebilmesi için ortağının veya rakibinin olmaması gerekmektedir. Bu sebeple Selma Rıza, *Uhuvvet* romanında cariyelik konusunu devrin erkek yazarlarından ve ağabeyi Ahmet Rıza'dan farklı olarak ele alır:

Türk edebiyatının "babasız oğulları"nın hayatında önemli bir yer edinen cariyeler, Selma Rıza'nın kaleminde ise incelenmeye değer farklı bir görünüm kazanırlar. Namık Kemal'in *İntibah* romanındaki

⁴ Fatma Aliye, Selma Rıza gibi ilk dönem Osmanlı kadın yazarların eserlerinde romandaki olaylar aracılığıyla okuyucuyu eğitmek hedeflendiğinden iyiler iyiliklerinin karşılığını alır, kötüler de kötülüklerinin cezasını çekerler. Eğer bu ödül cezayı kendileri almazsa çocukları ve torunları alırlar.

⁵ Fatma Aliye, Selma Rıza'nın *Uhuvvet* adlı romanını yazmaya başlamadan bir yıl önce 1891 yılında yayınladığı *Muhadarat* adlı romanında çok eşliliğin aile üzerindeki yıkıcı etkilerini konu etmiştir. Her iki kadın yazarın da bu konuya öncelik vermesi konunun kadınlar açısından ne kadar kabul edilmez olduğunu ortaya koymaktadır.

Dilâşub, Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* romanındaki Cânân, Samipaşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt*'indeki Dilber üzerinden okumaya alıştığımız “masum, mazlum, mağdur cariye” tipi, *Uhuvvet*'te “Osmanlı hanımları” karşısında “mahalle kadını” tipine dönüşür (Oktay, 2016: 149).

Cariyelik müessesesi yüzünden “kadın” aile içinde itibarsızlaştırılmış, söz hakkı elinden alınmış ve başta Osmanlı Hanedanı olmak üzere tüm toplum bozulmaya yüz tutmuştur. Romanda Ahmet Rıza'nın temsilcisi rolündeki Adil, bir evlilikte mutlu olmak için tek eşli olunması gerektiğini şu sözlerle ifade eder: “Çünkü evladımın temin-i saadeti, zevcemin hıfz-ı itibarı için bir kadınla iktifa ederdim. O da ne kadar idraksiz olsa sırf kendine tevdi olunmuş bir aile riyasetini -etrafında hiçbir şerik, rakip görmeksizin- bihakkın hüsnü idareye say ve gayret ederdi.” (1893: 94). Romanda bu durumu dile getiren Adil'e annesi Dilber Hanım, kendisinin de bir cariye olduğunu hatırlatınca Adil, asıl meselenin nikâhlı ve tek eş olabilmek olduğunu şu sözlerle anlatır: “Siz pederimin nikâhlı zevcesiydiniz; başka ortağınız yoktu. Siz ne deseniz biz gurur getirmezdik, çünkü size herkesin hürmet ve riayet ettiğini görür biz de bu tazime mecburiyet hissederdik. -ne de olsanız- size -bir valideye layık olan- riayette kusur etmezdik.” (1893: 17).

Selma Rıza için *Uhuvvet* romanının asıl meselesi basit bir gelin-kaynana çatışması değildir. Onun bu konuyu seçmesindeki en büyük sebep Osmanlı toplumundaki çöküşün temelinde aile içinde kadının itibarsızlaştırılması olduğunu göstermektir. Bu aile yapısında evlilik dışı ilişkiler teşvik edilerek sayısız cariye alınmasının öne açıldığı gibi bu ortamda yetişen çocukların ne durumda olacakları da düşünülmemiştir. Mürşit'in örneğinde olduğu gibi çocukları ve kendileri üzerinde söz hakkı olmayan cariyelerden doğan çocukların, çoğu ya kumarbaz ya da sarhoş, sefih bir hayat yaşarlar. Oysa evlilik kurumunun kazandırdığı saygınlık içinde dünyaya gelen Sabiha'nın çocukları, annelerinin nezaretinde iyi bir eğitim alarak topluma faydalı olurlar. Adil'e göre, iyi bir eğitimleri ve kendilerini korumak için hakları olmadığı için sürekli birbirlerinin kuyusunu kazmak için acımasız oyunlar oynayan cariyeler ile aile kurmak mümkün değildir. Bir anlamda sosyal evrimci bir anlayışla güçlü olanın hayatta kaldığı bu kadınlar savaşında Selma Rıza'nın kendisi gibi şehirli kızı olarak gördüğü Sabiha'nın yaşama şansı yok gibidir. Gerçekten de Sabiha her türlü hakarete, onursuzluğa ve mahrumiyete dayanmasına rağmen yine de Merzukîzâde yalısından kovulmaktan kurtulamaz.

Ahmet Rıza, cariyelerle evlilik konusuna Selma Rıza'nın baktığı yerden bakmaz. O, daha çok cariye kökenli kadınların cehaletlerinden, aileyi ve toplumu yıkıcı hareketlerinden rahatsız olur. Ona göre devletin ve dinin güçlü zamanlarında yabancılarla ve cariyelerle yapılan evliliklerde sorun yaşanmazken toplum yapısının zaten sallantıda olduğu, yabancı adet ve geleneklerin taarruzu altında kalındığı o günlerde cariyelerin varlığı, aile kurumuna ve topluma zarar vermeye başlamıştır. Özellikle cariye kökenli saray kadınlarının ihtirasları ve çıkarları için evlatlarını bile harcayacak tıynetle olmalarını eleştiren yazar, kölelik-efendilik ilişkisi içinde aile dengesinin bozulduğunu ve bu şartlarda yetişen çocukların iyi terbiye görmediklerini/göremeyeceklerini iddia eder. *Uhuvvet* romanında da Dilber Hanım, güç ve iktidar uğruna küçük oğlu Adil'in sevdiği kızı, büyük oğlu Mürşit'e isteyerek oğullarının mutluluğunu kendi hırsları uğruna harcamıştır.

Diğer Tanzimat romanı yazarlarının ve Ahmet Rıza'nın aksine Selma Rıza'da açıkça bir kölelik eleştirisi okumayız. O, daha çok cariyelik kurumuyla beraber evliliği her an tehdit altında olan şehirli/hür kadınların yaşadıkları haksızlıkları ve kendilerini anlatamamalarının acısını okuyucularına duyurmak ister. Cariyeliğin bir sosyal statüyü yükseltme aracı olarak görüldüğü Osmanlı toplumunda hür ve şehirli kadın, kendi yuvasında bile cariyeler yüzünden rahat ve huzurlu değildir. Tüm bunların yanında birbirleriyle devamlı rekabet etmek zorunda kalan cariyelerin ahlaki değerleri ister istemez zayıflayacağından onların yetiştirdikleri çocuklardan oluşan toplumun ne kadar ahlaklı ve sağlam olacağı konusu da tartışmalıdır.

2.2. Sarayın ve Devlet Adamlarının Halka Kötü Örnek Olmaları

Selma Rıza, bu romanında Tanzimat Fermanı ilânı sonrası dönemde yavaş yavaş İstanbul'un sosyal hayatında yaşanan değişimleri bir Tanzimat bürokrati ailesinin değerleri ve yaşayışları üzerinden eleştirirken medenileşme hamlelerinin yanlış anlaşıldığından yakınır. Gerçekten de 1839 Tanzimat Fermanı ile resmileşen yenileşme ve modernleşme hareketinin doğru şekilde uygulanamaması, yapılan aşırı israf ve lüks tüketim, Osmanlı Devleti'nin modernleşerek tekrar ayağa kalkma çabalarına sekte vurmuş gibidir. Ahmet Rıza'ya göre bu durumun sorumlusu padişah ve onu örnek alan diğer devlet adamlarının yaşayışlarıdır. Bu düşüncelere katılırcasına Selma Rıza, *Uhuvvet* romanının giriş bölümünde dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in zevk ve safa içindeki hayatını ve bu durumun devlet adamları ve halk arasında nasıl örnek alındığını iğneleyici şu sözlerle ifade eder:

Sultan Mecid gibi hilkaten nazik bir padişahın devr-i saltanatı İstanbul'un yeniçeri gaspından henüz kurtulduğu bir zamana tesadüf eylemişti. Zincir-i taassubun hükmü azalmaya, herkeste terakki arzusu uyanmaya, bu sayede -velev ki gayet sathi olsun- bir medeniyet hevesi peyda olmaya başlamıştı. Bu terakki maariften ziyade sefa ve huzuzatta görüldü: Serir-i hilafette bulunan Hünkâr, sarayını güzel kadınlarla tezyinden, Boğaziçi köşklerinde musiki dinleyerek, çengi seyrederek işret ve zevk ü sefadan hoşlanırdı. Padişahın mazhar-ı rağbeti olan bir şeye inhimak zaten vükelaya mahsus bir istidat olduğundan bu müsaadeyi arzularına pek muvafık bulan ekâbir-i devlet istedikleri kadar ifrata koyuldular (1893: 2).

Yazar, padişahı örnek alan halkın da aynı şekilde hareket ettiğinden yakınarak kadraji Merzukîzâde ailesine çevirir. Ailenin büyük oğlu Mürşit adeta kararları sorgulanamayan mutlak otoritenin temsilcisi bir padişah gibidir. Tıpkı hanedan ailesinde olduğu gibi valide sultan sıfatıyla Dilber Hanım, oğlunun özel hayatını yani haremmini yönetmektedir. Burada iktidar sahibi olan Mürşit ile Adil'in aynı anne ve babadan doğdukları ve aynı eğitimi aldıkları halde nasıl birbirlerinden siyah ile beyaz kadar farklı oldukları sorusu akla gelebilir. Şüphesiz buna "mizaç" farklılığı cevabı verilebilirse de yazarın burada asıl dikkat çekmek istediği husus Osmanlı hanedan ailesi ve onları örnek alan devlet adamlarının ve halkın, aile kurumuna keyfi yaklaşımlarıdır. Dilber Hanım, Mürşit'e Sabiha ile evlendikten sonra ilk cariyesini hediye ettiğinde Mürşit, karısı Sabiha'yı sevdiğini söyleyerek bu cariyeyi reddetmek ister. Buna karşılık Dilber Hanım'ın "bir zevce ile kanaat kibarlığa yakışmaz! Ben sana hediye ettim, ister sat, ister kabul et. Orası senin bileceğin... Bir mesele!" (1893: 79) sözleri ile o dönemin üst düzey ailelerinin kadın ve aile konusundaki tipik yaklaşımlarını ortaya koyar.

Sadece karısı Sabiha'nın değil kızları Mihri ve Nevvare'nin hayatlarını da mahveden Mürşit, Mihri'yi sevdiği halde kocasından ayırır, on beş yaşındaki Nevvare'yi elli yaşındaki yaşlı yardımcısı ile zorla evlendirir. Mürşit'in bu şekilde zorba davranmasının müsebbibi ise annesi Dilber Hanım'ın onu yetiştirme şeklidir. Zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünmeden büyütülen çocuklar kendilerinden başka hiç kimseyi ve hiçbir şeyi umursamamaktadırlar. Ahmet Rıza da bu konuda benzer düşünceler sergileyerek eşinden değer görmediği için ikbalini oğluna bağlayan annelerin yüz vererek şımarttığı erkek çocuklarının, halayıklar, uşaklar içinde

hükmetmeye alıştıklarından büyüdüklerinde karşı tarafın hislerine duyarsızlaşan birer zorbaya/müstebide dönüştüklerinden yakınıdır (*Kadın*, 20).

Selma Rıza'nın romanında eleştirdiği konulardan birisi de Merzukîzâde yalısının aşırı lüks harcamaları ve israfıdır. Mürşit, babasından kalan bitmez zannedilen servetin kendi payına düşen kısmının yanında kardeşi Adil'in de payını yiyip bitirir. Çocuklarına kendisinden sonra emekli maaşından başka bir şey bırakmaz. Aile içindeki iktidarını gelinine kaptırmak istemeyen Dilber Hanım da yalılı dört bir taraftan gelen cariyeler, halayıklar, mücevherciler, köle satıcıları, falcılar, satıcılar ile doldurarak ailesinin hem huzurunu hem de ekonomisini bozar. Hanedan ailesinin de bu durumda olduğunu Ahmet Rıza'nın şu eleştirisinden okuyabiliriz:

Saray adeta vatandan hariç, bir âlem gibidir. Bu âlemin hayatı milletin hayat-ı umumiyesine asla benzemez bir ciheti Rusyalı, Çerkez, Gürcü kızları ve Afrika'dan getirilmiş zenci esirlerle meskündür. Diğer ciheti dolandırıcı ecnebiler, sarraflar, simsarlar, dalkavuklar, hilekârlar elinde inhisardadır. Bunların hiçbirinde azv-ü-vakar hissiyat-ı milliye yoktur. Hiçbiri erbab-ı ilm ü namusun o daireye takarrübünü istemez (2011: 53-54).

Selma Rıza'nın romanında işlediği konulardan birisi de içki ve kumar gibi kötü alışkanlıkların aile kurumuna zarar vermesidir. Romanda Mürşit, bu alışkanlıklarıyla ailesini perişan ederken Halayık Kamer'in torunu Salih de kötü alışkanlıkları yüzünden yuvasından olmuştur. Ahmet Rıza'ya göre de erkeklerin kötü alışkanlıkları tüm topluma ve aileye zarar vermektedir (*Kadın*, 51). Kısacası Selma Rıza da Ahmet Rıza da söz konusu eserlerinde toplumdaki maddi ve manevi çöküşün Hanedan ailesi ile en baştan başladığını bunu önlemenin tüm topluma iyi örnek olmakla mümkün olabileceğini savunmuşlardır.

2.3. Eğitim

Selma Rıza'nın *Uhuvvet* adlı romanında eğitim konusu ile -fiktif bir eser olması göz önüne alınırsa- ilgili fikirlerini doğrudan öğrenemesek de roman kahramanlarının yaşayış şekillerinden ve buna uygun davranışlarından Selma Rıza'nın eğitim bilhassa kadın eğitimi konusunda devrine göre farklı görüşleri olduğunu görürüz. Henüz kadınların düzenli eğitim görebilecekleri okullara gönderilmediği o dönemde -1856 ile 1876 yıllarında- Sabiha çocuklarını eğitebilmek için babasından kalan tüm servetini özel derslerle çocuklarının eğitimine harcar. Burada çocukları arasında kız-erkek ayrımı yapmayan Sabiha, bu şekilde çocuklarının ileride terbiyeli ve rahat bir hayat

yaşamaları için çabalayarak tüm topluma faydalı olmalarını ister. Özellikle çocuklarının Fransızca ve Arapça gibi yabancı lisan öğrenmelerini sağlayan Sabiha, bu şekilde onların geniş bir sosyal çevre içine girmelerinin önünü açarak onların dar bir muhit içinde kaybolmalarına izin vermez. Romanda Selma Rıza'nın ideal kahramanı olan Meliha, amcası Adil'den dokuz yaşında özel dersler alırsa da asıl eğitimini Beyrut Amerikan Koleji'nde ve Paris'te Devlet Üniversitesi'nde tamamlayarak tam anlamıyla düzenli örgün eğitim alma şansına sahip olur. Meliha bununla da yetinmeyerek İstanbul'a Cezayirli bir prenses olarak geldiğinde yanında getirdiği Faslı bir âlim olan Şeyh Nurettin nezaretinde farklı ülkelerden çeşitli yaşlardaki yirmi üç çocuğun eğitimi ile ilgilenir. Bunu yapmaktaki amacı onları yirmi beş yaşından sonra ülkelere geri göndererek vatanlarına hizmet etmelerini sağlamaktır. Bu, Ahmet Rıza'nın Osmanlı kadınlarının ilim öğrenmek için yurt dışına bile çıkmaları gerektiği düşüncesine uygun bir harekettir. Selma Rıza, ağabeyi Ahmet Rıza'nın fikirlerinin gönülden takipçisi olduğunu 1900'lü yıllarda Paris'e kaçarak ve Sorbonne Üniversitesi'nde eğitimini tamamlayarak kanıtlayacaktır. Böylelikle Selma Rıza, kadınların düzenli eğitim görmeleriyle ilgili hayallerini önce 1893 yılında yazdığı romanının kahramanı Meliha üzerinden ifade etmiş daha sonra kendisi bizzat bu hayali gerçekleştirerek tüm Osmanlı hanımlarına örnek olmuştur.

Romanda özel veya örgün bir eğitimden geçmeyen Türk kadınlarının ne kadar cahil oldukları gerek yaşayışlarında gerekse düğün, davet gibi sosyal ortamlarda sergiledikleri hâl ve davranışlarından hemen anlaşılır. Yazar, onların bu sevimli cehaletleri ile okuyucuyu çoğu zaman eğlendirir. Ancak torununun saç renginin babasına değil de amcasına çekmiş olmasının normal olduğunu bilmeyecek kadar cahil olan Dilber Hanım'ın kibirli cehaleti vahim sonuçlara yol açınca bu durum okuyucuyu eğitimsizliğin ne kadar kötü olabileceğine dair kara kara düşündürür.

Uhuvvet romanında dikkat çekilen konulardan birisi de öz bakım ve temizliktir. Mürşit'in cariyelerden olan çocuklarının giyim kuşam ve temizlik yönünden bakımsız ve perişan hallerine karşılık Sabiha'dan olan çocukları tertemiz ve bakımlı giyinir. Bu bakımdan giyim-kuşam ve öz bakım da Selma Rıza'nın örgün eğitim kadar dikkat çektiği ve önem verdiği bir başka husustur.

3. Ahmet Rıza ve Selma Rıza'nın Kadın Konusuna Farklı Yaklaşımları

Ahmet Rıza ve Selma Rıza, toplum, aile ve kadın konusunda birçok bakımdan birbirlerine benzer düşüncelere sahiptirler. Ancak kadınların çalışması konusunda Ahmet Rıza, oldukça muhafazakâr düşüncelere

sahiptir. Ona göre kadınların çalışmak zorunda kaldığı Batılı toplumlarda bu durumdan en çok çocuklar ve aile kurumu zarar görmüştür. Ağır sorumluluklar altında ezilen kadınlar anne olmak istememiş, evlenme oranları düşmüş bununla birlikte nüfus sayısı azalmıştır. Kadının yerinin evi olduğunu savunan Ahmet Rıza'nın bu düşüncelerinden hareketle onun pozitivism konusundaki ilerici düşüncelerini, "kadın" konusunda aynı yöreklilikle savunmadığı eleştirisi getirilmiştir:

Eserlerinde sürekli olarak gelişmiş ülkeler ile Osmanlı toplumu arasında karşılaştırmalar yapan Ahmed Rıza'ya göre, medenî ülkelerin en belirgin niteliği, herkesin görev ve sorumluluklarını bilmesidir. Toplumda ortak bir hukuk ve görev taksimatı vardır. Herkes buna uyarsa mutlu bir toplum ortaya çıkar. Bunu oluşturmanın yolu da eğitimidir. Bu mantığın ne kadar Pozitivist bir toplum düzeni projesini yansıttığı aşikârdır. Eğitimin toplumdaki rol ve işlevi noktasında tam bir pozitivist zihniyet ortaya koyan Ahmed Rıza aynı hassasiyeti kadın konusunda göstermemektedir. Bu da onun Pozitivistliğin hastalıklı yönlerine işaret eder (Ahmet Rıza, 2011: 25).

Kadınların mecbur kalmadıkça çalışmalarına karşı olan ve "haremi kadının en mukaddes yeri" olarak niteleyen Ahmet Rıza, kadının annelik görevini ön plana çıkararak kadının kendisini var etme hakkını sadece eviyle sınırlar: "Kadının vezâfi tabiyesi beka-yı nesle hizmet etmektir. En sahih meyl ve istidadı ev bark sahibi olmak, en mühim vezaîf-i içtimaiyesi evladını cemiyete faydalı olacak surette büyütmehtir." (*Kadın*, 44).

Kadının kendisine değil topluma hizmet etmesi gerektiği düşüncesiyle sarf ettiği bu sözlerin kadın hakları ve özgürlüğünü ön plana alan feminist bakış açısı ile çeliştiği görülür. İşin ilginç tarafı bu durumun sadece Ahmet Rıza'ya özgü olmayıp kadın özgürlüğü için mücadele eden erkeklerin bir süre sonra kadının toplumdaki rolünü sınırlamaya çalışmalarının hemen hemen her ulus-devlet hikâyesinde karşımıza çıkmasıdır:

Tanzimat sonrasında kadın haklarını savunan erkek yazarlar, Osmanlı aile sistemini ve dinsel sınırlamaları eleştirirken, aslında, bu ataerkil sistemin yetişkin erkekler olarak kendi üzerlerindeki baskısına karşı çıkıyorlardı. Dolayısıyla, modernleşmeci erkeklerin, geleneksel mutlak otoriteye (babanın ve sultanın otoritesine) başkaldırırken "kız kardeşleri" ile ittifak yapma arayışında olduklarını söyleyebiliriz. Ancak bu sorunlu bir ittifaktır. Babanın ve

yaşlı kuşağın mutlak iktidarının yıkılmasında, oğullar kadar kızların da çıkarı vardır ama psikanalitik teoriden alıntı yapacak olursak, modernitede ayrıcalıklı “ego”, erkek kardeşin egosudur ve yeni toplum da oğulların yönetimindedir (Berktaş, 2018: 106).

Ahmet Rıza'nın bu konudaki çelişkili düşüncelerinin sadece onun yaşadığı bir çıkmaz olmadığını anlayabilmemiz için bir başka modernleşme hikâyesine bakmamız faydalı olur. İngiliz işgali sırasında Hindistan'da kadına ve erkeğe atfedilen rollerin farklılığı üzerinden milli değerler korunmaya çalışılmıştır. Hindistan'da modernleşmenin temsilcisi olan İngilizler ile onların kurumları ve zihin yapıları kamusal alanda hüküm sürerken aile mahremiyetini ve geleneksel yapıyı koruma görevi kadınlara düşer:

Ulusal kültürün manevi vasfının ifade edileceği esas yer evdi; bu vasfı koruma ve geliştirmede esas sorumluluk da kadına düşmekteydi. Evin dışındaki hayatın koşulları ne kadar değişirse değişsin, kadınlar özü itibarıyla manevi (yani kadına özgü) erdemlerini kaybetmemelidir; başka bir deyişle, kadınların özü Batılılaşmamalıdır. Bu noktadan hareketle, erkeklerin ve kadınların maddi ve manevi erdemlerine karşılık gelen toplumsal rolleri arasındaki zaruri ayırımın her zaman muhafaza edilmesi gerektiği düşüncesine ulaşılır; bu, reformların arzu edilirliliğini değerlendirmede kullanılacak basit ama faydalı bir ölçüttür. Ulusun modern dünyasında, kadınların Batılılaşması ile erkeklerin Batılılaşması arasında belirgin bir farklılık olması gerekecekti (Chatterjee, 2002: 210-211).

Ahmet Rıza'nın kadının topluma karşı vazifelerini yerine getirebilmesi için evine ve çocuklarına bakması gerektiği düşüncelerinin aksine Selma Rıza toplum için bireyin/kadının feda edilmesi düşüncesinden uzak durur. Hem kendi yaşayış tarzıyla hem de ideal kahramanı Meliha'nın seçimiyle eğitilmiş ve aydın bir kadının kendi kişiliğini ve kimliğini koruyabilmesi için bireyselleşmesi gerektiğini ortaya koyar. Her iki kardeşin “kadın” konusuna bu farklı yaklaşımı modernleşme ve ulus devlet sürecinde yaşanan bir paradokstur.

Sonuç

Aguste Comte'un ilerleme ve düzen fikrini benimseyen Ahmet Rıza'ya göre toplumun daha iyi bir şekilde gelişebilmesi için bireyin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Bunun için herkesin vazifelerini ve sorumluluklarını bilerek ona göre eğitilmeleri gerektiğini

düşünen yazar, *Vazife ve Mesuliyet* adlı kitapçıklar serisinin üçüncü cüzüne *Kadın* adını vererek bu eserinde toplumun temel taşı olan aileyi ve kadını konu edinir. Bu eserde kadınların değersizleştirilmelerine ve haklarının gasp edilmesine isyan eden Ahmet Rıza, kadınların da kendi haklarını arama konusunda çaba içine girmemelerinden şikâyet eder. Yazar, kadınlarını eğitmeyen ve onlara bir anne ve eş olarak gerekli değeri vermeyen toplumların gelecek nesillere iyi örnek olamayacağı için sağlam ve ahlaklı bireyler yetiştiremeyeceğini savunarak kadın konusuna toplumsal bir açıdan yaklaşır. Ahmet Rıza, kadın hakları konusunda Batılı toplumların da geri olduğunu belirterek kadına ve kadının temsil ettiği manevi değerlere gerekli değer verilmediği için Batılı toplumların sathi ve acımasız kaldığına dikkat çeker. Çözüm için Osmanlı kadınının Batılı hemcinsleri gibi eğitim almasını ve sosyal hayatın içinde olmasını savunursa da kadının annelik görevine vurgu yaparak evinde oturmasını ve çocuklarına bakmasını toplumun selameti için daha doğru bulur. Selma Rıza da ağabeyi Ahmet Rıza'nın Osmanlı toplumunda eleştirdiği hususları 1893 yılında yazdığı *Uhuvvet* adlı eserinde Tanzimat dönemi bir üst düzey bürokrat ailesinin yaşayışı üzerinden kurgulayarak aslında Osmanlı toplumunda bazı ailelerin ne kadar zayıf değerler üzerine inşa edildiğini ortaya koyar. Eserde yazar, Sabiha adlı roman kahramanı ile istediği ile evlenemeyen, istediği ile görüşemeyen hatta sokağa bile çıkamayan, kocasının keyfine göre cariyelerle sürekli aldatılan ve buna itiraz etmeye bile hakkı olmayan, istenildiği zaman kolayca boşanılarak sokağa atılan ve çocukları elinden alınan Osmanlı kadınının çektiği sıkıntıları anlatarak Ahmet Rıza'nın eleştirilerinin ne kadar haklı olduğunu roman dünyası içinde ortaya koyar. Selma Rıza, tüm bunlara çözüm olarak Sabiha'nın kızı Meliha karakteri ile iyi eğitim almış ve yalnız yaşamayı seçerek etrafında bir saygı halesi oluşturmuş bir kadın modeli öne sürer. Bu açıdan Ahmet Rıza ile Selma Rıza'nın kadın konusundaki fikirlerinin pratikte çatıştığı görülür. Selma Rıza gerek kendi yaşayışındaki seçimleri ile gerekse de roman kahramanlarına yaşattığı hayat ile kadının yalnızlık pahasına bile olsa bireyselleşebilmesi gerektiğini savunur.

Sonuç olarak Ahmet ve Selma Rıza kardeşler Osmanlı toplumunda kadın haklarına dikkat çeken ve bu hakların elde edilmesi için mücadele eden iki, on dokuzuncu yüzyıl aydınıdır. Ancak her ikisinin geleneksel sisteme karşı önerdikleri çözüm yolları birbirinden farklıdır. Ahmet Rıza, daha iyi bir toplum için kadın ve erkeğin belli vazifeleri olduğuna inanarak kadınlar için “anne” ve “eş” rolünü ön plana çıkarırsa da Selma Rıza, bir kadın olarak kendisine verilen topluma hizmet etme ideali ile kendilik bilinci arasında kalmış gibidir.

Bu arada kalmışlık Cumhuriyet Türkiye'sinde de hissedilecek ve kadının kendi olmakla aileye ve topluma hizmet etmek arasındaki imtihanı olarak devam edecektir.

Kaynakça

- Ahmet Rıza (1988). *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*. Haz. H. Bülent Demirtaş. Arba Yayınları.
- Ahmet Rıza (2011). *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri: Padişah ve Şehzadeler, Kadın, Asker*. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak. Divan Kitap.
- Ahmet Rıza (t.y). *Kadın*. (y.y.y.).
- Aydın, Özge (2020). "Jön Türklerin Kadın Öncülerinden Selma Rıza Feraceli (1872-1931)". *Türkiye Kış Günlüğü*, 141: 133-141.
- Aytaç, Gürsel (24.02.2000). "19. Yüzyıl Sonunda Kadın Hakları". *Cumhuriyet Kitap*, 523.
- Berktaş, Fatmagül (2018). *Tarihin Cinsiyeti*. Metis Yayıncılık.
- Chatterjee, Partha (2002). *Ulus ve Parçaları*. Çev. İsmail Çekem. İletişim Yayınları.
- Çekmez, Ozan (2017). *Kırım Savaşı Yıllarında İstanbul'da Sosyal ve Ekonomik Yaşam (1853-1856)*, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Dursun, Mutlu (2009). *Pozitivist Bir Milliyetçi Olarak Ahmet Rıza Bey*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Göktaş, Dilara (2019). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadın Algısı (Selma Rıza Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Güven, İsmail (1998). "Ahmet Rıza'nın Kadın Eğitimine İlişkin Görüşleri". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 31(1): 147-161.
- Hazer, Gülsemin (2011). "Selma Rıza'nın *Uhuvvet* Romanında Kurmaca Yapı". *Turkish Studies*, 6(3): 875-893.
- Kabakçı, Enes (2014). "Bir Yeniden Yorumlama Örneği Olarak Ahmet Rıza'nın Pozitivizmi". *İÜ Sosyoloji Dergisi*, 28: 27-58.
- Malkoç, Eminalp (2007). "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11: 93-162.

- Oktaç, Gülçin (2016). "Selma Rıza'nın Uhuuuet Romanında 'Toplumsal Cinsiyet' ve 'Sınıf' Yapıları". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 20: 141-156.
- Sarı, Süleyman Arif (2004). *Ahmet Rıza'nın Sosyolojik ve Dinî Düşünceleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Selma Rıza (1893). *Uhuuuet*. Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları, no. K.2342.
- Tevfik Fikret (2006). *Haluk'un Defteri*. Haz. Kemal Bek. Bordo Siyah.
- Timuroğlu, Senem (2020). *Kanatlanmış Kadınlar Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu*. İletişim Yayınları.
- Toros, Taha (Şubat, 1994). "İlk Türk Kadın Gazeteci Selma Rıza", *Skylife*, 130.
- Yüce, Sefa (2012). "Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış", *Turkish Studies*, 7(1): 2155-2183.
- Ziyad, Ebüzziya (1989). "Ahmet Rıza". *TDV İslam Ansiklopedisi, C.2*. Türkiye Diyanet Vakfı, 124.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.